

Звіт за результатами експертного обговорення у Львові¹ «Визначення актуальних проблем формування громадянської (політичної) ідентичності, оцінка стану розвитку демократичних процесів».

Зміст:

1. Загальна методологія
2. Стислий опис та основні результати.
3. Слабкі сторони держави, необхідні реформи, децентралізація
4. Питання формування української політичної нації
5. Роль держави у соціокультурній сфері
6. Питання мовної політики
7. Ситуація на Донбасі/в Криму, шляхи виходу з неї
8. Роль держави/громадянського суспільства у збереженні різноманіття

1. Загальна методологія

19 травня у м. Львові експертами Українського незалежного центру політичних досліджень було проведено фокус-група (колективне обговорення). У зустрічі взяли участь 11 осіб, громадські активісти, студенти, журналісти, представники різних політичних сил.

Дослідження проводилося з метою визначення бачення актуальних проблем формування громадянської (політичної) ідентичності (сфера міжкультурного діалогу, питання мовної політики, ціннісних орієнтацій, міжрелігійних відносин), оцінка стану розвитку демократичних процесів та визначення розуміння шляхів врегулювання ситуації в Криму та на Донбасі, визначення прогностичних оцінок щодо ситуації в соціально-політичній сфері в Україні.

2. Стислий опис та основні результати.

- Учасники фокус-групи відмічали, що держава має досить велику кількість слабких сторін. Серед них переважна більшість називали корупцію. Також, згадували виборчу систему, яка є несправедливою, політичну систему, невміння ефективно управляти територією, неефективний адміністративно-територіальний устрій, неможливість захистити власні права у суді, політичну корупцію, тощо.
- На думку деяких учасників, наслідком несправедливої виборчої системи є неможливість громадян впливати на процеси у державі, автономізація суспільства, відчуження між політиками та громадянами, закріплення влади за фінансово-олігархічними кланами, які чинять всупереч волі громадян, монополізація різних гілок влади представникам 5 сімей. Тому, деолігархізація та демонополізація мають бути серед пріоритетів.
- Учасники нарікали на якість політичної еліти в Україні. На їх думку, Україною управляють люди, яких не цікавить доля країни, вони не є моральними. Учасники

---

¹ Фокус-група проводиться в рамках проекту *"Демократичний транзит в Україні після Євро майдану: виклики і рішення"* за сприяння Національного фонду демократії

вказували, що система освіти в Україні не сприяє формуванню еліти нової якості, хоча певний прогрес у цьому питанні є.

- Учасники зауважували необхідність передачі повноважень на місця, але досить критично висловлювалися на адресу процесу децентралізації та законодавчих актів, що його регулюють та підзаконних актів, згідно з якими закони має бути імплементовано. На їх думку, закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» неможливо виконати. До того ж, після прийняття закону було прийнято методики його впровадження, які, на думку учасників, протирічать самому закону. Висловлювалася думка, що процес децентралізації є лише імітацією.
- Учасники наголошували на необхідності радикальних змін, які, один з активістів описав словом «перезаснувати». Перезаснування має відбутися на зовсім інших принципах, ніж зараз. Це мають бути принципи гідності та честі. Разом з тим, готовність української влади до змін, навіть перед обличчям зовнішньої агресії оцінювалася, як низька. Також, деякі учасники вказували на те, що, намагання запровадити зміни призводить до ходіння по замкненому колу.
- Учасники наголошували на проблемах державного управління в Україні, таких, як негнучка та бюрократична система, яка не дає можливість новій людині утриматися всередині та запровадити зміни, навіть якщо вона вмотивована та освічена. Також, учасники зауважували, що в Україні відсутня система довгострокового планування, необхідна для розробки ефективної політики, а чиновники всередині системи не несуть відповідальності. Щоб це змінилося, на думку учасників, потрібен час, постійні спільні зусилля, а також перехід до реального впровадження реформ замість їх імітації.
- Серед пропозованих змін, які, на думку учасників, мають змінити стосунки між громадянином та державою, і зробити так, щоб громадянин не був рабом держави, називалася особиста сплата податків кожним громадянином.
- Також серед очікувань від держави – позбавлення її соціокультурних, мовних, соціальних функцій, та запровадження більш ліберальних підходів. Таке ставлення було більш характерним для представників більш молодшого покоління.
- Учасники критикували підходи, які використовуються під час реформ. На їх думку, під час скорочення у правоохоронних органах слід думати, куди підуть працювати колишні правоохоронці. Також, реформу треба починати з визначення функцій та ролі держави, а потім підбору людей, які ці функції виконуватимуть, а не навпаки.
- Деякі учасники критично ставилися до намагання держави досягти безвізового режиму для України з Європейськими країнами, адже, на їх думку, це призведе до того, що велика кількість молоді поїде з країни та не повернеться.
- У питанні формування політичної нації простежувалися певні протиріччя. З одного боку, учасники говорили про те, що політична нація формується, а з іншого, їх висловлювання на адресу українців зі східної України говорили про певну недовіру до них в силу їхнього походження. Їх називали «завезеними». Учасники переважно вітали процес поширення націоналістичних ідей, які є більш притаманними західній Україні, далі на схід і вважали, що це сприяє об'єднанню України.
- Учасники погоджувалися, що в Україні відбувається процес формування політичної нації. На їх думку, він почався з початком незалежності, коли Україна отримала формальні ознаки держави, став причиною, чому Путін вирішив атакувати Україну, і пришвидшився завдяки першому та другому Майдану, який показав, на що українці здатні, як нація. Наразі українська нація знаходиться у найкращому стані за всю свою історію.
- Серед учасників не було єдиної думки, щодо того, чи територіальний, чи етнічний принцип має бути в основі формування нації.

- Учасники відмічали, що агресія Російської Федерації є одним з важливих чинників, який сприяє формуванню української політичної нації, незважаючи на всі відмінності, які існують між українцями, що живуть в різних регіонах. Також, позитивний вплив мають революції.
- Деякі учасники відмічали просування націоналістичних ідей та цінностей далі на схід та вважали це позитивною тенденцією. Деякі висловлювання вказували на те, що учасники вважають українців, що живуть на сході, такими, що мають відійти у минуле. Такі процеси було названо «очищенням генів». Кінцевим результатом націєтворення, на думку деяких учасників, має стати єдина державна мова, державна символіка та єдиний патріотизм.
- Деякі з учасників висловлювали думку, що мова, етнічна приналежність та ідентичність є, скоріш, роз'єднуючими, ніж об'єднуючими факторами. Вони вважали, що гідність, багатство, успіх, фактор безпеки є тими факторами, що здатні об'єднати українців.
- Учасники вказували на історичні витоки різноманіття українців, але, разом з тим наголошували, що є якість речі, що об'єднують. Також, висловлювалася думка, що є необхідність у внутрішній єдності, адже спільноти, які не здатні об'єднатися перед обличчям зовнішніх загроз, приречені.
- При обговоренні ролі держави у соціокультурній сфері учасники приділили досить значну увагу питанню релігії. Висловлювалася думка, що Українська православна церква Московського патріархату є шкідливою, і її представників треба вигнати з України. Жартома один з учасників запропонував їх розстрілювати, інші таку ідею відкинули, адже це, на їх думку, лише призведе до появи мучеників. Також висловлювалася думка, що Україні потрібна єдина помісна церква, а споруди, що є національним надбанням, не можуть належати одній
- Учасники дуже позитивно оцінювали процес декомунізації та вважали, що його треба продовжувати. Ліквідація рудиментів тоталітарного суспільства, державних інституцій у сфері культури, ліквідація Міністерства культури називалися серед необхідних заходів.
- На думку деяких учасників завдання держави у соціокультурній сфері – не втручатися та не заважати, адже без адміністративного втручання культура розвиватиметься сама собою. Такий розвиток, на думку учасників, вже можна бачити на прикладі великої кількості фестивалів та культурних подій, які відбуваються без участі держави. Головне, щоб держава це не забороняла та не нав'язувала свого бачення культури.
- Пропаганда та позбавлення російського соціокультурного впливу розглядалися як позитивні явища. Російські пропагандистські канали не мають транслюватися в Україні і громадяни не мають платити за їх трансляцію. До російського впливу відносили пропаганду війни, насильства, алкоголізму, бандитизму. Українська пропаганда має здійснюватися разом державою та волонтерами, тоді вона буде ефективною.
- Учасники також очікували від держави такої політики, що не поглиблюватиме різниці між сходом та заходом країни, припинить розпалювання ворожнечі та не буде вкорінювати вже існуючі стереотипи. Тоді, на думку учасників, з часом різниця сама поступово згладиться.
- Питання, чи має держава фінансувати творчі колективи, які зберігають унікальну етнографічну спадщину, викликало дискусію. Деякі учасники вважали, що за такими колективами має зберігатися державне фінансування, деякі висловлювали думку, що такі колективи мають самостійно шукати фінанси, а деякі пропонували скоротити управління культури, а зекономлені гроші пустити на грантову підтримку таких колективів у різних областях.
- Учасники висловлювали думку, що питання мови в Україні було знято завдяки Майдану та російській агресії, воно вже не є критичним. Навіть російськомовні українці не

піднімають питання другої державної мови. Водночас, деякі учасники вважали, що політики націоналістичного спрямування, штучно педалюють це питання.

- У мовному питанні учасники очікували від держави ствердження української мови, як єдиної державної, як того вимагає Конституція. Держава, однак, не має бути надто активною у цьому питанні, вона має переважно дбати про використання української мови у державному секторі. Висловлювалася думка, що наявність однієї державної мови – це питання безпеки, серед іншого ще й тому, що на мовному розмаїтті неможливо побудувати стійку державу. Разом з тим, учасники не заперечували проти розвитку мов національних меншин.
- Разом з тим, ставлення до російської мови лишається настороженим. Вона сприймається як загроза для української мови. Деякі учасники висловлювали побоювання, що на вулицях надто багато російської, що українська мова зникає і це є загрозою для існування української держави.
- Учасники відзначали відсутність спеціалізованих періодичних видань українською мовою, зокрема на економічну тематику, та відсутність державної політики, спрямованої на підтримку таких видань, незважаючи на те, що багато молоді не вивчали російську мову у школі.
- Досить велику увагу під час обговорення було приділено питанню вивчення іноземних мов в Україні. Учасники наголошували, що вивчення іноземних мов є критично важливим з огляду на швидкий розвиток та появу нових знань, що без знання мов цивілізаційний прорив для України є неможливим.
- Учасники відзначали низький рівень володіння іноземними мовами серед українців, критикували методики викладання іноземних мов в Україні, відзначали відсутність кваліфікованих викладачів, надто великий акцент на використанні дорогих підручників, яке, у відсутності викладачів, призводить лише до імітації вивчення іноземних мов.
- Події на сході України учасники кваліфікували, як агресію Російської Федерації. Вони чітко розмежовували окупанта та окупованих та вважали, що воювати треба саме з окупантом. Поразка або радикальна трансформація Росії називалися, як основна умова, за якої війна скінчиться, і можна буде повернути Україні окуповані території. Учасники не бачили великої різниці між ситуацією в Криму та ситуацією на Донбасі. На їх думку, і те, і те є окупованою територією України.
- Респонденти не мали єдиної думки щодо майбутнього статусу Криму. Деякі висловлювали впевненість, що Крим є Україною, і у майбутньому має стати одним з регіонів без автономного статусу. Інші бачили Крим вільною територією, де домінуючу роль відіграє його корінне населення.
- Один з учасників зазначив, що під час свого візиту до Криму до окупації, він відчував себе там зовсім чужим. На його думку, Україна за 20 років не побудувала в Криму нічого українського крім адміністративних органів та однієї школи, тому треба мати на увазі, що ментально Крим – це Росія.
- У питаннях визволення Криму та Донбасу з-під окупації, переважна більшість учасників виступали за блокаду цих територій. Деякі з учасників визнавали, що такий підхід не є християнським, але вважали, що у України нема іншого виходу. Деякі висловлювали подив, що Україна ще не побудувала стіну між Донбасом та рештою країни одразу після того, як почалися військові дії. Блокаду Криму підтримували і з огляду на його економічну залежність від материкової України.
- Респонденти зазначали, що намагання звільнити окуповані території військовим шляхом призведе до надто великих втрат. Переважна більшість учасників говорили, що вони не згодні повертати території такою ціною. Учасники зазначали, що ситуація на сході триватиме протягом довгого часу. Висловлювали готовність потерпіти без окупованої території заради життя українських вояків.

- У ставленні до населення окупованих територій переважала думка, що населення не є українським, серед іншого і через етноцид, який влаштували окупанти. Респонденти вважали, що мешканці Криму порушили Конституцію України, взявши другий паспорт. Єдиним виключенням є кримські татари, які є автохтонами в Криму та загроженою національною меншиною. Також, звучала думка, що від населення окупованих територій нічого не залежить.
- Щодо шляхів повернення окупованих територій висловлювалися наступні ідеї:
  - Провокувати повстання на окупованій території;
  - Серед шляхів підняття повстання – прийняти закон, який дозволить гральний бізнес на території Криму;
  - Українські спецслужби мають вести диверсійну діяльність на окупованій території і бути готовими застосувати військову силу;
  - Держава має скинути з себе соціальні функції по відношенню до населення окупованих територій;
  - Треба відмінити закон «про особливий статус Донбаса»;
  - Транслювати пропаганду на окуповану територію з метою зміни свідомості населення;
- Деякі учасники позитивно оцінювали зусилля президента Порошенка, як у дипломатичній, так і у військовій площині, спрямовані на врегулювання конфлікту на Донбасі, висловлювалися на користь продовження такої політики, але до пропонуваного заходу додавали блокаду окупованих територій.
- Деякі учасники висловлювалися критично щодо політики України по відношенню до агресора, вважаючи її недостатньо жорсткою. Той факт, що Україна не розірвала економічні та інші стосунки з Росією учасники вважали причиною, через яку Україна не має права вимагати якихось більш рішучих дій від міжнародної спільноти.
- Переважна більшість учасників вказували на те, що в Україні відсутній конфлікт на етнічному ґрунті та утиски прав меншин. На думку респондентів навіть український націоналізм базовано на повазі до інших етносів. Деякі скаржилися на утиски прав українців.
- Втручання корумпованого чиновництва та використання політиками етнічного чинника у своїх політичних кампаніях називалися серед штучних способів підігрівання конфлікту. Учасники вважали, що таку практику треба заборонити, і ситуація сама собою владнається.
- Деякі учасники зазначали, що злочини на расовому ґрунті трапляються. У таких випадках їх не треба замовчувати, має бути публічний осуд.
- Економічний добробут та умови для вільного розвитку всіх національностей учасники вважали найкращим шляхом до збереження різноманітності.

Слабкі сторони держави, необхідні реформи, децентралізація

Учасники фокус-групи відмічали, що держава має досить велику кількість слабких сторін. Серед них переважна більшість називали корупцію. Також, згадували виборчу систему, яка є несправедливою, політичну систему, невміння ефективно управляти територією, неефективний адміністративно-територіальний устрій, неможливість захистити власні права у суді, політичну корупцію, тощо.

Слабких сторін забагато. По-перше, корупція. (Учасник фокус-групи, Львів)

Слабкі сторони – це виборча система, політична система, партійна система і купа інших систем. З цим важко не погодитись. Плюс більш конкретизовані системи: корупція або проблеми вже всередині цих процесів, цих систем. (Учасник фокус-групи, Львів)

перше, що мені в голову прийшло, - це територія. Не те щоб її забагато, просто ми не вміємо ефективно нею управляти. Тому, як на мене, питання територіального устрою, територіальної організації для мене особисто на першому місці. (Учасник фокус-групи, Львів)

Це і неможливість захистити свої права в суді, це наступна річ, яка є важлива. Це і політична корупція, яка суцільна, пронизує всю нашу систему. І навіть те, що ми зараз бачимо, - відставка міністрів-іноземців, які зіткнулися з нашим апаратом, побачили, що неправильна система формування влади і сформована вже ця влада, - на сьогодні є основною причиною тієї кризи, в якій ми є. (Учасник фокус-групи, Львів)

На думку деяких учасників, наслідком несправедливої виборчої системи є неможливість громадян впливати на процеси у державі, автономізація суспільства, відчуження між політиками та громадянами, закріплення влади за фінансово-олігархічними кланами, які чинять всупереч волі громадян, монополізація різних гілок влади представникам 5 сімей. Тому, деолігархізація та демонополізація мають бути серед пріоритетів.

Мені здається, проблема в нашій державі – це політична криза, яка існує 20 років. А першопричиною політичної кризи є несправедлива виборча система, коли внаслідок різноманітних маніпуляцій, не маніпуляцій фактично певна політична група, яка не представляє інтереси людей, має можливість захоплювати основні владні повноваження. Люди не можуть на це ніяк впливати згідно з існуючою законодавчою системою, і внаслідок того відбулася така автономізація суспільства, коли суспільство окремо, а політики окремо. (Учасник фокус-групи, Львів)

Інституції, які в цивілізованому світі відіграють цю роль, організації громадянського суспільства, швидше є з боку суспільства, і вони теж не мають жодної можливості впливати на тих політиків, на яких є тільки одна можливість вплинути – це є фінансово-олігархічні клуби, які їх утримують. І навіть зараз ми бачимо, коли всі політики на вимогу від суспільства говорять про відкриті списки, вона й надалі думають, як би так зробити, щоб цих списків не було, щоб люди не могли впливати ніяк на процес прийняття рішень. А вже від тієї виборчої системи у нас йдуть всі похідні. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми 20 років будували, будували, а насправді побудували страшну державу, де під виглядом, під благими намірами фактично укорінилася корупція. Ми створили державу приватизованими 5 сім'ями. І ми нічого не можемо зробити, тому що кілька сімей контролюють виконавчу, представницьку, судову і медійну владу. Нині ніхто не може рипнути, що б ми не робили. Ми тут створюємо видимість громадянського суспільства. Проблема номер один – деолігархізація, демонополізація, насамперед треба зачепити природні монополії, які зробили українців жебраками. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники нарікали на якість політичної еліти в Україні. На їх думку, Україною управляють люди, яких не цікавить доля країни, вони не є моральними. Учасники зазначали, що система освіти в Україні не сприяє формуванню еліти нової якості, хоча певний прогрес у цьому питанні є.

найбільшою бідною України є те, що нею управляють люди, яким вона не потрібна. То є приблизно дійсно так. Сама структура, походження політичних еліт сьогодні в Україні є таким, яке не дозволяє нашій державі бути успішною в європейському розумінні того слова. (Учасник фокус-групи, Львів)

А у нас еліта, яка, не зважаючи на те, що б'є покони по церквах чи не б'є, вона є морально дуже низькою. Ще раз кажу: походження, виховання, мораль. Життєві обставини приводять до того, що так є. (Учасник фокус-групи, Львів)

На превеликий жаль, система освіти в Україні не сприяє появі нового покоління, інакшого ніж те, яке сьогодні править. Але все-таки якийсь прогрес є трошки. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники зауважували необхідність передачі повноважень на місця, але досить критично висловлювалися на адресу процесу децентралізації та законодавчих актів, що його регулюють та підзаконних актів, згідно з якими закони має бути імplementовано. На їх думку, закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» неможливо виконати. До того ж, після прийняття закону було прийнято методики його впровадження, які, на думку учасників, протирічать самому закону. Висловлювалася думка, що процес децентралізації є лише імітацією.

Мабуть, варто передавати більше повноважень на місця. Кажуть, що це загрожує локальними князями, але це, мабуть, не найгірше, що може бути з Україною, якщо цього не зроблять. (Учасник фокус-групи, Львів)

Думаю, що тупішого закону, ніж закон про добровільне об'єднання територіальних громад, придумати неможливо. Чому тупий – тому що реально цей закон виконати неможливо. Ті, хто приймав закон, - це зразок повної політичної безвідповідальності. Бо реально, прийнявши такий закон, після цього приймаються на рівні постанов методика об'єднання територіальних громад, які суперечать цьому закону. (Учасник фокус-групи, Львів)

Це перспективні плани, які нічого не мають спільного з законом. Реально коли дивилися, що обласні адміністрації малюють карти, щось об'єднують, потім це все має бути затверджене до 1 червня кабміном, а після того територіальні громади повинні думати, хочуть вони об'єднуватися чи ні. А з ними так радяться. Зібрали сільських голів, щось з ними поговорили, з деким поговорили, сказали: ми вам з фонду регіонального розвитку дамо певну копійку. Звичайно, брешуть, бо фонд регіонального розвитку буде поділений між конкретними районними центрами, а явно не територіальними громадами, які хочуть об'єднуватися. Це всі знають, але одні роблять вигляд, що об'єднуються, а другі роблять вигляд, що об'єднують. (Учасник фокус-групи, Львів)

Тобто, ви розкажіть, які послуги ви куди передасте, а потім вже починайте малювати карту. Ні, спочатку вони будуть малювати карту, а вже потім по тій помальованій карті вони подумають, дати туди щось чи не дати. І на тому всі наші реформи, на рівні малювання карт. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники наголошували на необхідності радикальних змін, які, один з активістів описав словом «перезаснувати». Перезаснування має відбутися на зовсім інших принципах, ніж зараз. Це мають бути принципи гідності та честі. Разом з тим, готовність української влади до змін, навіть перед обличчям зовнішньої агресії оцінювалася, як низька. Також, деякі учасники вказували на те, що, намагання запровадити зміни призводить до ходіння по замкненому колу.

популярно серед політиків стало: треба перезапустити Україну. Що таке комп'ютер з поганою системою? Він став, ми його вимкнули, він охолов, ми його перезапустили. Він ніби на початку ще починає працювати, ще щось можна відкрити. А потім той вірус з'їдає. Тому мені подобається вислів редактора журналу «Універсум» Олега Романишина – перезаснувати. (Учасник фокус-групи, Львів)

Нам треба просто перезаснувати, керуючи вже іншими принципами, з якими люди, навіть з освітою, без освіти вийшли на Майдан гідності. Це зовсім інші критерії для цієї системи. От вона існувала зі своїм укладом олігархічним, але питання гідності, питання честі в цьому суспільстві не було. Були договоряки і все інше. (Учасник фокус-групи, Львів)

Я не вважаю, що у нас на сьогодні є проблема, важлива, але не основна проблема є зовнішня агресія. Більше навіть скажу, є шанс історичний, це цивілізаційний шанс для України. Але внаслідок того, що внутрішньо влада не готова мінятися, ми маємо те, що маємо. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми дійшли до висновку, що поки ми не змінимо все, ми не змінимо нічого окремо, не змінивши щось окремо, ми не змінимо все. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники наголошували на проблемах державного управління в Україні, таких, як негнучка та бюрократична система, яка не дає можливість новій людині утриматися всередині та запровадити зміни, навіть якщо вона вмотивована та освічена. Також, учасники зауважували, що в Україні відсутня система довгострокового планування, необхідна для розробки ефективної політики, а чиновники всередині системи не несуть відповідальності. Щоб це змінилося, на думку учасників, потрібен час, постійні спільні зусилля, а також перехід до реального впровадження реформ замість їх імітації.

Реально ті люди, які після революції потрапили на посади, є люди не з того світу, по-перше. У них дуже добрі наміри, вони, можливо, навіть мають непогану базову теоретичну освіту, але попадаючи в середовище, не маючи з собою команди, яка би закрила вертикаль з начальника відділу, начальника департаменту і вище, вони стають там чужими. І неважно, це іноземці чи не іноземці, їх просто система видавлює. А поміяти це об'єктивно неможливо. Це процес еволюційний, а революційний ми вже мали Радянський Союз. Так що ми повинні мучитися, я думаю, років ще 10-15, для того, щоб воно трохи зрушилося в позитивному напрямку. (Учасник фокус-групи, Львів)

Проблема в нашій адміністративній реформі полягає ще в одному – у нас немає в органах державної влади того, що називається в світі довге врядування. У нас виходить так, що людина, яка придумує програму, потім її виконує і потім звітується сама перед собою. І ця людина переважно службовець нижнього рангу. Фактично ми йдемо до голови, він по ланці вниз спустив в управління, у відділ, в сектор, і прийшло до останнього, який вже не має куди спустити, і він написав якусь програму. Він це написав, відзвітував. Потім він це сам і виконує і потім він сам це і звітує. Якщо він досвідчений, якщо він вміє працювати, він зразу буде так писати, щоб зменшити свою відповідальність за виконання цієї програми і мінімізувати будь-які можливі для себе в майбутньому негативи. Його особистісний інтерес в цій програмі – щоб найменше в ній щось робити і найбільше можна було звітуватися про те, що сонце сходить на сході. (Учасник фокус-групи, Львів)

Розробка хорошої місцевої політики чи державної політики – це є довготривалий і постійно діючий процес. (Учасник фокус-групи, Львів)

Є єдиний спосіб пробити стіну – це безперервно товктися в неї головою. Ми постійно цим займаємося. Треба постійно про це говорити, треба постійно про це писати, треба постійно про це нагадувати, треба показувати приклад, як цього не робити. І врешті-решт воно буде нормально. Воно ж є ненормально, тому воно повинно в кінці-кінців виправитися спільними зусиллями. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми повертаємося до того, з чого почали. Так само адміністративна реформа, так само освітня реформа, так само будь-яка інша реформа не піде, доки не перестанемо брехати, не перестанемо дурити один одного. Йде постійна симуляція процесів. (Учасник фокус-групи, Львів)

Серед пропонованих змін, які, на думку учасників, мають змінити стосунки між громадянином та державою, і зробити так, щоб громадянин не був рабом держави, називалася особиста сплата податків кожним громадянином.

Я би зобов'язав всіх громадян самостійно сплачувати податки, а не через бухгалтерію. І коли б кожен пенсіонер отримав великі пенсії, а кожен місяць, я знаю чудово, що я 500-800 гривень плачу податку, приблизно як пенсія у моєї мамки в ті часи, я тоді буду вимагати від чиновника. (Учасник фокус-групи, Львів)

Коли цей пенсіонер більше очікує ласки від держави: дайте мені субсидію. Це ласка від держави. А, може, не дамо. І він стоїть отак перед державою. Ясно, що він буде рабом цієї держави. А коли кажуть: друже, от декларація, я заплатив твою зарплату, і ти тут сидиш,

губернатор чи мер міста, за те, що я заплатив податки, - тоді буде інше самоусвідомлення людини в державі. (Учасник фокус-групи, Львів)

Також серед очікувань від держави – позбавлення її соціокультурних, мовних, соціальних функцій, та запровадження більш ліберальних підходів. Таке ставлення було більш характерним для представників більш молодшого покоління.

Просто коли ми говорили про функції держави, то перш за все вона повинна лишитися тих функцій соціокультурних, мовних функцій, що їй ще приписують, але мусить захищати державний суверенітет. Виходити з того, що потребує людина. Вона мусить їсти, спати і мусить бути переконана, що її не вб'ють. Оце чим повинна займатися держава. Мені особисто не подобається та стаття Конституції, де сказано, що Україна – соціальна держава. Мені це настільки неблизько, що я готова кричати. Не може держава займатися соціальною функцією, не виходить в неї. У нас не вийде ліберальне ставлення. Робиш – маси. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники критикували підходи, які використовуються під час реформ. На їх думку, під час скорочення у правоохоронних органах слід думати, куди підуть працювати колишні правоохоронці. Також, реформу треба починати з визначення функцій та ролі держави, а потім підбору людей, які ці функції виконуватимуть, а не навпаки.

Нам треба скоротити міліцію, нам треба скоротити державні установи, кількість влади. Але ми не маємо куди подіти тих людей. Куди піде людина, яка працювала в міліції? (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми скорочуємо, міняємо, але ми робимо як? Ставимо людину, під нього робимо функції, і робимо. А треба розуміти, що держава має робити, а потім підбирати тих людей, які мають виконувати ту справу. (Учасник фокус-групи, Львів)

Деякі учасники критично ставилися до намагання держави досягти безвізового режиму для України з Європейськими країнами, адже, на їх думку, це призведе до того, що велика кількість молоді поїде з країни та не повернеться.

А що ми робимо зараз? Ми вперто добиваємося отримання безвізового статусу. Це дасть можливість права вибору молодим людям. Вони вийдуть, щоб сюди не вертатися. (Учасник фокус-групи, Львів)

Питання формування української політичної нації

У питанні формування політичної нації простежувалися певні протиріччя. З одного боку, учасники говорили про те, що політична нація формується, а з іншого, їх висловлювання на адресу українців зі східної України говорили про певну недовіру до них в силу їхнього походження. Їх називали «завезеними». Учасники переважно вітали процес поширення націоналістичних ідей, які є більш притаманними західній Україні, далі на схід і вважали, що це сприяє об'єднанню України.

Учасники погоджувалися, що в Україні відбувається процес формування політичної нації. На їх думку, він почався з початком незалежності, коли Україна отримала формальні ознаки держави, став причиною, чому Путін вирішив атакувати Україну, і пришвидшився завдяки першому та другому Майдану, який показав, на що українці здатні, як нація. Наразі українська нація знаходиться у найкращому стані за всю свою історію.

А ця тенденція, коли Україна стала і певні формальні ознаки дозволили людям осмислювати, що вони живуть в окремішній державі, і ті діти, які потихеньку переставали визнавати, що таке Ленін, вони почали формувати ту націю. І вона виявилася дуже сильною. Тут ще певний код нації, напевно, є. Ми дуже вільнолюбиві. (Учасник фокус-групи, Львів)

Чому оголосив війну Путін? Бо він вже поррахував: якщо він нічого не буде робити, він нас втратить. Ми ментально стаємо іншими. Українці навіть на сході, хоч там, кажуть, не такі, все одно ментально Україна починала єднатися як одна нація. (Учасник фокус-групи, Львів)

У нас нація формується. Відроджується. Зрештою, чи вона була колись у ліпшому стані, ніж сьогодні, - я в тому глибоко сумніваюся. Тому що ми знаємо, що якість нашого суспільства була низькою, і це є однієї з причин того стану держави. Нація формується, нація модернізується, нація відроджується. І це крок за кроком видно неозброєним оком, особливо тому, хто є учасником тим всіх процесів. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми як нація формуємося. Політична її називають, етнічна нація. Є певні речі, які нас об'єднують. Для кожного це своє. В когось це вишиванка, 21 числа хтось вийде в вишиванці. І негри теж, я бачу, виходять в вишиванках, але наші, українські, які спілкуються українською мовою. Тобто, темношкірі українці, афроукраїнці. Тому є певні речі, які нас об'єднують. Для кожного ментально може бути акцент такий і такий, з часом він навіть може мінятися, той акцент з одного на інший. Але ми як нація сформуємося. Той Майдан показав, і то вже не перший Майдан, показав, що ми здатні як нація. Нам вже не знищили – значить, що нас не вбиває, те робить нас сильнішими. Всі ті випробування нас роблять сильнішими. (Учасник фокус-групи, Львів)

Серед учасників не було єдиної думки, щодо того, чи територіальний, чи етнічний принцип має бути в основі формування нації.

Будуючи незалежну державу, ми взяли територіальний принцип, а не як країни Латвія, Естонія взяли національний принцип. Я думаю, від цього територіального принципу нам не потрібно відштовхуватися. Але основна проблема в тому, що на деякі території ми просто не звертали уваги, і тепер ми маємо з ними проблеми. (Учасник фокус-групи, Львів)

Політична нація формується на основі нації етнічної. І це теж є аксіома. Іншого способу формування нації не буває. І те, що Майдан прийняв ті гасла, з якими ми тут товчемося вже десятки років, намагаючись їх якось популяризувати. Слава Україні, героям слава – це чие гасло? Це гасло Організації українських націоналістів, яке зараз стало загальнодоступним. (Учасник фокус-групи, Львів)

Перш за все те, що політична нація формується на основі етнічної, – це боляче. Улюблені мною Штати – не було там етнічного нічого, а нація фактично сильна. (Учасник фокус-групи, Львів)

Зрозумівши, що будучи різними, все-таки є у нас одне-єдине, що нас об'єднує, - це територія і це бажання кращого майбутнього для територіальної України. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники відмічали, що агресія Російської Федерації є одним з важливих чинників, який сприяє формуванню української політичної нації, незважаючи на всі відмінності, які існують між українцями, що живуть в різних регіонах. Також, позитивний вплив мають революції.

На сьогодні, правда, наш північний сусід дуже чітко допоміг монолітнішими стати українцям, але ми все рівно бачимо, що ті українці, які є центральнотукраїнцями, дніпропетровцями, мають абсолютно інше бачення по певних питаннях, ніж люди з Галичини чи з Волині, чи з Закарпаття. І що саме цікаво – це штучно підтримувалося. (Учасник фокус-групи, Львів)

До того йшлося про те, що формування нації відбувається стрибками від революції до революції, і що революції мають позитивний вплив на цей процес. (Учасник фокус-групи, Львів)

Деякі учасники відмічали просування націоналістичних ідей та цінностей далі на схід та вважали це позитивною тенденцією. Деякі висловлювання вказували на те, що учасники вважають українців, що живуть на сході, такими, що мають відійти у минуле. Такі процеси було названо «очищенням генів». Кінцевим результатом націєтворення, на думку деяких учасників, має стати єдина державна мова, державна символіка та єдиний патріотизм.

Для мене, наприклад, той самий Борис Філатов, який зараз є палким фанатиком Степана Бандери, цитуючи його в своїх постах на Фейсбуці, є величезним здобутком української революції і побудови, модернізації, відродження української нації. Вони з часом стануть

українцями. Може, не зовсім такими українцями, як ми собі уявляємо, але в політичному відношенні вони будуть українцями гарантовано. І часто і вже є, і не гірше, ніж ті, які є традиційними. (Учасник фокус-групи, Львів)

Це просто йде процес очищення генів. Певні вікові групи вступають в активне життя, і відповідно народжуються. Вмирають другі. Діти народжуються, ці діти вступають в інше виховання. У нас, я так розумію, стає освободителів в Україні чимраз менше. Вмирають завезені, умовно скажемо. (Учасник фокус-групи, Львів)

Те, що завезли на схід, починає погано розчинятися і пропадати. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ніхто не каже, що треба когось загнати. Це здебільшого відбудеться природним шляхом. Як тільки державні інституції стабілізуються нарешті, як тільки почнеться нормальний поступовий розвиток цієї держави як цілісного організму, то воно з часом стабілізується. Ніхто не каже, що тут не буде іншомовних людей. Люди будуть. Але державна мова буде одна. Відповідно державна символіка буде одна. Відповідно і патріотизм державний буде один. (Учасник фокус-групи, Львів)

Деякі з учасників висловлювали думку, що мова, етнічна приналежність та ідентичність є, скоріш, роз'єднуючими, ніж об'єднуючими факторами. Вони вважали, що гідність, багатство, успіх, фактор безпеки є тими факторами, що здатні об'єднати українців.

Коли говорять про двомовність, що нас мова мусить об'єднати. Люди, які жили 20 років в цій країні і не бачили, що на проїзних документах Укрзалізниці дублюється двома мовами, мають ще щось казати про те, що у нас одна державна? Як вона може бути одна державна, якщо на побутовому рівні з самого початку було дві державні. Тобто, ні мова, ні етнічні штуки – це не об'єднує, воно розрізняє. І навіть вже територія, захід-схід, стала першопочатком розрізнення. То, може, не варто шукати ці об'єднуючі чинники? Так, різні. Але всі хочуть жити в нормальній країні, всі хочуть жити мирно, кожен хоче виховувати дітей в багатій державі. Хай цим об'єднуючим чинником стане гідність. Хай цим об'єднуючим чинником стане багатство, успіх. (Учасник фокус-групи, Львів)

Колись була фраза цікава, що дискурс ідентичності роз'єднує, а дискурс безпеки об'єднує. І на сьогодні дискурс безпеки об'єднує дуже потужно українців. (Учасник фокус-групи, Львів)

Якщо перестати казати, що нам треба визначити об'єднуючий чинник, а просто почати будувати політичні процеси і продовжувати роботу в громадському секторі. Тому що стало очевидно, що багато людей готові працювати на волонтерських засадах. Зараз це тому, що це безпека. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ні мовний фактор, ні етнічний фактор не є основним для української політичної нації. Будьте людьми, будьте гідними тієї країни, в якій живете, - і все, на тому кінчиться вся ваша політична нація. (Учасниця фокус-групи, Львів)

Учасники вказували на історичні витоки різноманіття українців, але, разом з тим наголошували, що є якість речі, що об'єднують. Також, висловлювалася думка, що є необхідність у внутрішній єдності, адже спільноти, які не здатні об'єднатися перед обличчям зовнішніх загроз, приречені.

А, може, то те, що нас об'єднує? Ти подивись, які тут різні, скільки тут проходило кочівних різних народів. Українці і з такими очима є, воно пробиває генами, монгол наскочив, інший наскочив на ту, на ту галичанку. Ми в дуже багатьох випадках різні, навіть якщо генно подивитися. Як стільки кочівних ганяло по наших степах, то воно давалося взнаки. Але щось є, що нас об'єднує. (Учасник фокус-групи, Львів)

Протистояння буде завжди, конкуренція буде завжди. Війна за території, за ресурси буде завжди. Вона може бути гострішою, вона може бути більш в'яло протікаючою, але вона буде завжди. І тому ті спільноти, які не здатні, не мають імунітети, не здатні чинити опір, не

здатні об'єднуватися всередині і чинити опір негативним зовнішнім чинникам, не життєздатні, вони приречені. (Учасник фокус-групи, Львів)

Роль держави у соціокультурній сфері

При обговоренні ролі держави у соціокультурній сфері учасники приділили досить значну увагу питанню релігії. Висловлювалася думка, що Українська православна церква Московського патріархату є шкідливою, і її представників треба вигнати з України. Жартома один з учасників запропонував їх розстрілювати, інші таку ідею відкинули, адже це, на їх думку, лише призведе до появи мучеників. Також висловлювалася думка, що Україні потрібна єдина помісна церква, а споруди, що є національним надбанням, не можуть належати одній

Релігія – це є елемент культури. Причому не найменш важливий елемент цієї культури, в тому числі української. (Учасник фокус-групи, Львів)

- По-перше, вигнати московських попів. Як на мене, є така Українська православна церква, яка не вказує, що вона Московського патріархату, вона в більшості своїй є шкідлива, що врешті-решт недавно і підтвердили події у Верховній Раді відомі. Не кажу вигнати, заборонити, не оподаткувати.

- Стріляти. Ні?

- Можна й так, звичайно. Хоча це, навпаки, дасть додаткових мучеників. Я не впевнений, що це є добре. Але, як на мене, по-перше, забрати Почаїв в Тернопільській області. (Учасник фокус-групи, Львів)

В даному випадку це є спільне культурне надбання. І не можна, щоб Києво-Печерська Лавра, щоб Святогірський монастир, щоб Почаївська Лавра і інші українські святині були фактично приватною власністю певного культу, який ще, більше того, фінансується з державного бюджету. (Учасник фокус-групи, Львів)

(створити) Єдину помісну українську церкву. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники дуже позитивно оцінювали процес декомунізації та вважали, що його треба продовжувати. Ліквідація рудиментів тоталітарного суспільства, державних інституцій у сфері культури, ліквідація Міністерства культури називалися серед необхідних заходів.

В соціокультурній сфері треба продовжувати ті позитивні процеси, які є. ... Зараз надзвичайно позитивний процес іде, і іде він директивним шляхом. Позитивний процес декомунізації – це надзвичайно позитивно, це треба було робити 20 років тому. (Учасник фокус-групи, Львів)

Я вважаю, що крок за кроком в соціально-культурній сфері треба робити те саме, що ми робимо зараз в реформі архівної справи. Треба позбуватися рудиментів тоталітарного, комуністичного суспільства. Треба поліквідувати давно зайві інституції, які існують в культурі. Припинити державне фінансування спілок творчих. І ліквідувати відомчі установи в сфері освіти. (Учасник фокус-групи, Львів)

Міністерство культури точно скасувати. (Учасник фокус-групи, Львів)

На думку деяких учасників завдання держави у соціокультурній сфері – не втручатися та не заважати, адже без адміністративного втручання культура розвиватиметься сама собою. Такий розвиток, на думку учасників, вже можна бачити на прикладі великої кількості фестивалів та культурних подій, які відбуваються без участі держави. Головне, щоб держава це не забороняла та не нав'язувала свого бачення культури.

Вже не один фестиваль саме дякує міністерству культури, що вони не лізли в їх справи і не нав'язували своїх шароварних і вишиванчатих учасників і сопілкарів, хор дітей. Є дуже цікаві етнічні гурти. Вони неймовірні. Вони їздять, показують. Але воно не робиться директивно. В культурі нічого не може робитися директивно. (Учасник фокус-групи, Львів)

- *Що може зробити держава для того, щоб допомогти?*
- *Не заважати. (Учасник фокус-групи, Львів)*

В плані реалізації законів і Конституції це держава зобов'язана робити, доки ці закони і Конституція не змінені. Держава не має пхатися в сферу соціально-культурну, мається на увазі аж надто сильно. (Учасник фокус-групи, Львів)

Що ми можемо спостерігати останні 5-10 років? Потужні соціокультурні проекти, фестивалі. «Шешори», «Підкамінь» і т.д. – це величезні соціокультурні збіговиська, які починають організовуватися з наступного дня, коли закінчився попередній. Надзвичайно велика організація людей до цього залучена, не тільки з України. Це величезні проекти. Вони відбуваються без жодної підтримки держави. Єдина підтримка, яка там може бути, - це те, щоб дозволили провести на певній території. Але це величезні культурні проекти, які відбуваються, які становляться, які розвиваються. І тут завдання держави – хоча би не мішати, зробити так, щоб просто хоча би воно відбувалося, але не створювати умов, які б цьому зашкоджували. (Учасник фокус-групи, Львів)

Пропаганда та позбавлення російського соціокультурного впливу розглядалися як позитивні явища. Російські пропагандистські канали не мають транслюватися в Україні і громадяни не мають платити за їх трансляцію. До російського впливу відносили пропаганду війни, насильства, алкоголізму, бандитизму. Українська пропаганда має здійснюватися разом державою та волонтерами, тоді вона буде ефективною.

Мені здається, що державі нарешті треба почати зважати на Конституцію України, і в соціокультурній сфері в першу чергу відстоювати те, що написано в Конституції України. Я особисто не розумію, чому 20 років у нас показують фільми, які пропагують Велику Вітчизняну війну. У нас написана в Конституції заборона пропагувати війну. Або російські серіали, які пропагують насильство, і алкоголізм, і інші речі, бандитизм. (Учасник фокус-групи, Львів)

Я вважаю, це є диверсія, саботаж. Щоб за державний бюджет, за мої кошти платника податків, які я плачу як приватний підприємець, транслювалися ЛайфНьюз і РаиаТудей в Україні – це мене шокувало. (Учасник фокус-групи, Львів)

Далі в соціально-культурній сфері – це пропаганда. Пропаганда має здійснюватися різними методами. Як на мене, вона є тоді ефективною більше, як і все, що у нас відбувається в цій державі, на цій території, що робиться волонтерськими методами. Враховуючи низьку якість політичної еліти, відсутність національної ідеї органічної, то відповідно все, що роблять, виходить не через те місце, через яке воно повинно виходити... А має бути поєднання того директивного шляху з волонтерським, і все буде у нас добре. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники також очікували від держави такої політики, що не поглиблюватиме різниці між сходом та заходом країни, припинить розпалювання ворожнечі та не буде вкорінювати вже існуючі стереотипи. Тоді, на думку учасників, з часом різниця сама поступово згладиться.

Головне, що мала би робити держава, чи принаймні ті, що називають себе елітами, - не поглиблювати ці різниці. Мені довелося багато і по сходу поїздити. Реально просто спеціально робилося. Там бандерівці - хто це казав? Місцева еліта на сході і казала. З державного, владного чинника воно ще більше просто, як казав один мій знайомий проєктор-політехнік: хоч на шуфельку в день, але рів поглибити. Тому, якщо держава, тобто державний чинник, владний чинник не буде заважати налагодженню містків між сходом, заходом, півднем України, воно все нормально саме по собі згладиться. (Учасник фокус-групи, Львів)

Питання, чи має держава фінансувати творчі колективи, які зберігають унікальну етнографічну спадщину, викликало дискусію. Деякі учасники вважали, що за такими колективами має зберігатися державне фінансування, деякі висловлювали думку, що такі колективи мають самостійно шукати фінанси, а деякі пропонували скоротити управління культури, а зекономлені гроші пустити на грантову підтримку таких колективів у різних областях.

У нас в Львівській області обговорювали обласний бюджет і вирішили ліквідувати єдиний професійний етнографічний колектив, Прикарпатський ансамбль пісні і танцю. На них у бюджеті не вистачило грошей. Це я чув у кожній області. Ми говоримо, що в Україні на це немає грошей. Але в кожній області є подібний колектив, якщо не національний, то заслужений. Львівська область – перша, яка хотіла це ліквідувати. Це ж Бойківщина, етнографічні групи Лемківщини, Яворівщина – вони традиції ті передавали.

Хай шукають гроші на своє фінансування.

Це влада має робити. Це єдиний професійний колектив.

Але чомусь знайшлися гроші на фінансування самого управління культури? Так про що йдеться? Треба залишити одну людину, і ці колективи подають гранти: хлопці, ми хочемо фінансуватися.

Питання мовної політики

Учасники висловлювали думку, що питання мови в Україні було знято завдяки Майдану та російській агресії, воно вже не є критичним. Навіть російськомовні українці не піднімають питання другої державної мови. Водночас, деякі учасники вважали, що політики націоналістичного спрямування, штучно педалюють це питання.

Для мене особисто мовне питання вирішилося на тому самому Майдані. Я вважаю, що останній Майдан мовне питання як таке зняв. І те, що воно зараз штучно накручується, і притому з різних боків. Ясно, від ворога нічого іншого й чекати не можна, але те, що зараз з боку деяких так званих українських політичних середовищ, «Свободи» далі педалюється це питання, намагаються його загострювати. Зараз воно не є настільки критичним, щоб на ньому ламати списи і розбивати один одному лоби. (Учасник фокус-групи, Львів)

Сьогодні ті, за кого дуже Путін пішов вступатися, російськомовна частина не ініціює і не педалює питання другої державної мови. Поставили на тому крапку. А якщо вони не педалюють, то нам тим більше, українськомовній частині немає потреба робити певні жести. Закцентувати увагу на тому, що є одна державна мова. (Учасник фокус-групи, Львів)

У мовному питанні учасники очікували від держави ствердження української мови, як єдиної державної, як того вимагає Конституція. Держава, однак, не має бути надто активною у цьому питанні, вона має переважно дбати про використання української мови у державному секторі. Висловлювалася думка, що наявність однієї державної мови – це питання безпеки, серед іншого ще й тому, що на мовному розмаїтті неможливо побудувати стійку державу. Разом з тим, учасники не заперечували проти розвитку мов національних меншин.

Якщо говорити про державну політику в галузі мови, то держава має займатися тим, чим вона повинна займатися. Є згідно з Конституцією статус державної мови української? От його і впроваджувати. Будь ласка, неухильне дотримання мовного статусу державних установ. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми потихеньку мусимо йти до того, що є Конституція, є одна державна мова, це безпекова в тому числі річ – от на цьому й тримаємося. А далі все, що нижче, побутовий рівень, ця багатогранність хай собі розцвітає, це нормально. (Учасник фокус-групи, Львів)

Держава не має пхатися аж надто сильно у сферу мови, взагалі не має пхатися. Рівень побутового спілкування, рівень культурної самореалізації – це не є справа чиновника. Чиновник має забезпечити дотримання мовного законодавства в державних органах, в судівництві, в державних установах і організаціях, і на цьому до побачення. (Учасник фокус-групи, Львів)

Повірте мені, що та територія буде за якийсь час українськомовною, нікуди вона не дінеться. Це об'єктивний закон. Тому що на основі мовного розмаїття нічого стійкого будувати є неможливо. (Учасник фокус-групи, Львів)

Нам зараз ніхто не забороняє, згідно Конституції, діловодство на другій мові. Але має приїхати інспектор з ДАІ чи прокурор, він має знати державну мову, а там чи ти мадярську

другу мову для діловодства, бо у нас там ще й мадяри живуть, чи румуни – то ваше питання. Але це додаткові витрати. Державна мова – це є безпека. Бо, з одного боку, якби ми всі були щирими українцями і спілкувалися українською мовою: Степане, лягай, і кошу кулеметом. Бо москаль би не зрозумів, а Степан вже лежить, а всіх інших лягай. Це є безпекові речі. Не можна давати десять команд всім підлеглим, щоб всі зрозуміли, куди бігти і що робити. Одна команда – одна дія. Мова - це є безпека. (Учасник фокус-групи, Львів)

Разом з тим, ставлення до російської мови лишається настороженим. Вона сприймається як загроза для української мови. Деякі учасники висловлювали побоювання, що на вулицях надто багато російської, що українська мова зникає і це є загрозою для існування української держави.

Це дуже тонке питання, його не можна перегинати. Але ви вийдіть у Львів, після 5-ї години 70% всього центру говорить на російській мові. Мене це лякає, чесно кажучи. Я заспокоюся тоді, коли буде одна річ. У Верховній Раді народні депутати України як люди, які мають певну освіту, зможуть виступати українською мовою і говорити. І це питання не треба педалювати, тим більше після Майдану. Асимілювання української мови буде, повірте. Я приїжджав у Київ кілька років тому і приїжджаю зараз – в Києві українська мова щезає. Якщо ви вважаєте, що це нормально. Не буде мови – не буде й держави. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники відзначали відсутність спеціалізованих періодичних видань українською мовою, зокрема на економічну тематику, та відсутність державної політики, спрямованої на підтримку таких видань, незважаючи на те, що багато молоді не вивчали російську мову у школі.

Багато молоді в школі не вчили російської мови. Але всі видання економічні на російській мові. І є зараз проблема. українськомовне видання. Ми в свій час видавали журнал «Віче». Я їздив в Київ для того, щоб десь в кіосках можна було продати. Оскільки немає державної підтримки, протекторату, я не буду говорити про стимулювання, то нічого не може бути. Вони просто нікому не потрібні, українськомовні журнали. (Учасник фокус-групи, Львів)

Досить велику увагу під час обговорення було приділено питанню вивчення іноземних мов в Україні. Учасники наголошували, що вивчення іноземних мов є критично важливим з огляду на швидкий розвиток та появу нових знань, що без знання мов цивілізаційний прорив для України є неможливим.

В мовній політиці українська держава має стимулювати навчання іноземних мов, зокрема англійську, французьку, німецьку. Англійська – це є глобальна мова, це сучасна латина. Німецька, французька – ми вступаємо в Євросоюз, два найпотужніші локомотиви – Німеччина, Франція. Відповідно в Швейцарії німецька і французька мова теж якось не будуть зайвими. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ніколи ми не будемо мати гарних фахівців, якщо люди не будуть добре володіти англійською мовою. (Учасник фокус-групи, Львів)

Настільки швидко подвоюються знання в суспільстві і все розвивається, що ніхто не буде встигати це перекладати на якусь іншу мову. одна з проблем наших студентів – вони часто не володіють англійською мовою, тому вони не можуть володіти останнім новим апаратом тієї науки. (Учасник фокус-групи, Львів)

Учасники відзначали низький рівень володіння іноземними мовами серед українців, критикували методики викладання іноземних мов в Україні, відзначали відсутність кваліфікованих викладачів, надто великий акцент на використанні дорогих підручників, яке, у відсутності викладачів, призводить лише до імітації вивчення іноземних мов.

По соціологічних опитуваннях, українці одні з найгірших в Європі знають іноземні мови. І це не тому, що українці погані, а тому, що методологія вивчення, система навчання нікудишня. Це дуже небезпечно для нас, якщо ми хочемо цивілізаційний прорив зробити. Нам це треба врахувати. (Учасник фокус-групи, Львів)

Зараз парадокс. Сьогоднішнє молоде покоління взагалі не знає, не розуміє польської мови. Ми її знали всі практично. (Учасник фокус-групи, Львів)

По-перше, для того, щоби вчити і навчити іноземної мови, треба мати кадри, які би вчили тією іноземною мовою. А якщо наш вчитель пересічний іноземної мови тієї мови сам не знає на рівні навіть тому, щоби нею спілкуватися нормально, то що він може навчити ту дитину? Можливо, дійсно найпарадоксальніші системи перепідготовки тих вчителів, з тим самим примусовим засуванням їх в відповідне мовне середовище, вони, можливо, дали би набагато більше, ніж будь-що інше. А то зараз починається: підручник не такий, а треба обов'язково оксфордський підручник, а за нього 500 гривень плати, невідомо за що, бо та макулатура, видана в Китаї, не коштує і 50. Тобто, знову йде той самий обман, імітація навчання іноземної мови, так само як і імітація будь-чого іншого. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ситуація на Донбасі/в Криму, шляхи виходу з неї

Події на сході України учасники кваліфікували, як агресію Російської Федерації. Вони чітко розмежовували окупанта та окупованих та вважали, що воювати треба саме з окупантом. Поразка або радикальна трансформація Росії називалися, як основна умова, за якої війна скінчиться, і можна буде повернути Україні окуповані території. Учасники не бачили великої різниці між ситуацією в Криму та ситуацією на Донбасі. На їх думку, і те, і те є окупованою територією України.

Як на мене, там іде російська інвазія, але нібито прихованими. Не дуже прихованими, але формально таке. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми маємо воювати не з Донбасом, а з тим, хто його завойовує. (Учасник фокус-групи, Львів)

Якщо говорити про Крим, то не треба робити жодної різниці між Кримом і тимчасово окупованими територіями Донбасу. І то, і то є окупована територія, нічим вона не відрізняється. Хіба що методами окупації. (Учасник фокус-групи, Львів)

Якщо в питанні окупованого Донбасу – це фактично наше протистояння з Росією, будьмо реалістами. То в Криму у нас є ще союзник, який називається Туреччина. Він потужний. Можливо, нам вдасться. Він непевний. Але найбільша кримськотатарська діаспора все-таки проживає в Туреччині. (Учасник фокус-групи, Львів)

Ми маємо війну з Росією. І постає питання: повернення Донбасу, і в тому числі Криму, бо там наші кримські татари, ми повернемо в любому випадку, коли зміниться чи впаде Росія. Вона має або розвалитися, або дуже радикально змінитися. Тому питання просте. Якщо ми говоримо, як нам повернути українські території, - це як нам завалити Росію. (Учасник фокус-групи, Львів)

Якщо ми воюємо не просто за визволення від когось в Донбасі і в Криму, а воюємо з Росією, то треба робити всі заходи, що стосуються і Донбасу окупованого, і окупованого Криму для послаблення Росії. Тільки з тим, як Росія впаде, ті території повернуться до нас. І маємо це зробити в різний спосіб. Ми зараз знаємо, що найбільше витрат зараз Росія дає саме на Крим. Ми ще трошки прикрутили того, прикрутили того – просто вони тріскають. Ми з Москвою воюємо. Ми не татарам воду недодаємо, ми з Москвою воюємо. Ми не українцям, які там залишилися, електрику недодаємо, ми воюємо. Бо москаль хотів рай там зробити, кримнаш, то ж рай мав бути на землі для Росії – а там буде бомба. Ми його економічно садимо, ми воюємо з Росією. (Учасник фокус-групи, Львів)

Респонденти не мали єдиної думки щодо майбутнього статусу Криму. Дехто висловлював впевненість, що Крим є Україною і у майбутньому має стати одним з регіонів без автономного статусу. Інші бачили Крим вільною територією, де домінуючу роль відіграє його корінне населення.

Крим не буде Росією, тут в мене ілюзій немає. Але я швидше бачу Крим як вільну територію, щось в стилі Гонконгу, свого часу як Гданськ був, чи як буде скоро Калінінград. Тому тут я

швидше бачу, що це буде певна територія. Я теж вважаю, що кримські татари, автохтони, кримчаки, караїми мали би бути домінантою. Учасник фокус-групи, Львів)

Це так само, як ви бачите майбутнє Сум? Так само. Це частина України. Майбутнє Полтави як ви бачите – чому ви нас про це не питаєте? Ми бачимо це у складі України. Я особисто вважаю, що це наша територія. Полтава, Суми, Крим – немає різниці. І ніякої автономної республіки. (Учасник фокус-групи, Львів)

Один з учасників зазначив, що під час свого візиту до Криму до окупації, він відчував себе там зовсім чужим. На його думку, Україна за 20 років не побудувала в Криму нічого українського крім адміністративних органів та однієї школи, тому треба мати на увазі, що ментально Крим – це Росія.

Я був один раз в своєму житті в Криму трошки довше, і це єдиний мій досвід, коли я себе відчув окупантом. Тому що крім військових і правоохоронних органів я ніде не бачив синьо-жовтої української символіки. Все інше – це було повністю Росія. І це треба чітко розуміти. Те, що Україна 20 років нічого, крім побудованої якоїсь супершколи зятем Кучми, не робила, це слід чітко визнавати. (Учасник фокус-групи, Львів)

У питаннях визволення Криму та Донбасу з-під окупації, переважна більшість учасників виступали за блокаду цих територій. Дехто з учасників визнавав, що такий підхід не є християнським, але вважав, що у України нема іншого виходу. Деякі висловлювали подив, що Україна ще не побудувала стіну між Донбасом та рештою країни одразу після того, як почались військові дії. Блокаду Криму підтримували і з огляду на його економічну залежність від материкової України.

молитися, щоб там була добра зима. Повна економічна блокада, файна зима. І Криму теж. Ми їм перекинули газу, ми їм перекинули електрики. Це значить, з кожної нашої гривні, яку ми заплатили за електрику, за тепло, за газ, ми ще й їх дотували. ...Тому повністю обрізати, помолитися за добру зиму, і на весну подивитися, що з того залишиться. Це не по-християнськи, але... (Учасник фокус-групи, Львів)

Я не розумію, чому з самого початку, після 16 березня 2014 року, після ситуації з Кримом, не побудували стіну з Донбасом і не сказали: бийтеся. Навіщо вбивати наших хлопців? Хто вони такі? Для мене те, що Україна втрачає своїх людей там за їхні землі, а вони не цінують, не люблять і не бережуть, і руйнують самі своїх, - для мене незрозуміло, навіщо ми вбиваємо своїх людей на їхній території. (Учасник фокус-групи, Львів)

Тобто, Крим є реально прив'язаний до України. Не до води, там вода з 1960-го року. Він прив'язаний до України з часів Кримського ханства, тому що кіньми через Керченську протоку не перепливеш. Німці міст поставили, і він гинувся через півроку, правда, без німецького догляду. Крим є зав'язаний на материк, хочемо ми того чи не хочемо, вдає собі це Росія чи не вдає. Тому, якщо Крим нормально блоканути, те, що, до речі, вже і просив сам Мустафа Джемільов, лідер кримських татар. Я його розумію. (Учасник фокус-групи, Львів)

Респонденти зазначали, що намагання звільнити окуповані території військовим шляхом призведе до надто великих втрат. Переважна більшість учасників говорили, що вони не згодні повертати території такою ціною. Учасники зазначали, що ситуація на сході триватиме протягом довгого часу. Висловлювали готовність потерпіти без окупованої території заради життя українських вояків.

ми мусимо зрозуміти, що ситуація законсервовується надовго. Що в тій ситуації? Звичайно, вичікувати. Росія не бере Донбас по одній причині: міжнародні санкції, це боляче зараз обходиться, вона вимушена це терпіти. А їй не дуже хочеться давати гроші на населення, яке потребує, яке треба утримувати. Це так само затратно. Україна, зрозуміло, не має шансів зараз виграти військовим шляхом. (Учасник фокус-групи, Львів)

Навіщо нам та територія, Донбас? І коли ми її можемо повернути? В моєму розумінні, ми можемо повернути швидше, але це великі втрати української сили. Я не хочу цього. Можна поставити мур, не мур. Не Донбас скільки виживе. (Учасник фокус-групи, Львів)

Мені вона неблизька. В мене там є родичі, але вона мені настільки неблизька, що я готова перетерпіти 5 років без цієї території, лиш би наші хлопці були живі. (Учасник фокус-групи, Львів)

У ставленні до населення окупованих територій переважала думка, що населення не є українським, серед іншого і через етноцид, який влаштували окупанти. Респонденти вважали, що мешканці Криму порушили Конституцію України, взявши другий паспорт. Єдиним виключенням є кримські татари, які є автохтонами в Криму та загроженою національною меншиною. Також, звучала думка, що від населення окупованих територій нічого не залежить.

Я дотую Крим водою і електрикою, бо хтось сказав, що там українські громадяни перебувають. Які? Які порушили Конституцію і взяли другий паспорт? (Учасник фокус-групи, Львів)

На рахунок території і того населення, що зараз проживає на цій території. Територія українська, населення не є українським. На сьогодні ми маємо власне випадок, коли в Європі відбувся етноцид, себто повністю знищений український елемент на певній території, певний етнос, власне на Донбасі. Останній рік відбувається чітко винищення всього українського, коли за якусь вишиванку чи слово по-українськи ти міг потрапити в яму, міг бути знищений, навіть за те, що твої друзі в Фейсбуці чи Однокласниках мали українські пости, як мені говорять мої друзі з цієї категорії, котрі виїхали. (Учасник фокус-групи, Львів)

І там, і там є величезна кількість переміщеного населення. Єдина різниця, що в Криму є загрожена національна меншина, кримські татари, автохтони цієї території. Це вносить деякий нюанс в це питання. А так само Крим має бути блокований, має бути повернений і реінтегрований тими самими методами, що і Донбас. (Учасник фокус-групи, Львів)

Знову-таки, це глобальне питання стосунків з Росією. Повірте, не залежить абсолютно нічого від того, що думає чи за що переживає населення на сьогоднішній день, чи буде це робити. Це міф. Так само, як і повстання на Донеччині. (Учасник фокус-групи, Львів)

Щодо шляхів повернення окупованих територій висловлювалися наступні ідеї.

<p>Деякі учасники вважали, що на окупованій території треба провокувати повстання.</p>	<p><i>На рахунок того, як нам повернути ці території. Я бачу тільки один спосіб – підняти там повстання всередині. Але в жодному випадку не захоплювати. (Учасник фокус-групи, Львів)</i></p> <p><i>В даному випадку тільки таке внутрішнє повстання, а не захоплення. А на сьогодні дійсно поставити жорстку стіну, як у фільмі «Гра престолів», відмежуватися, припинити жодні торговельно-економічні стосунки з цією територією, і з Кримом у тому числі. (Учасник фокус-групи, Львів)</i></p>
<p>Серед шляхів підняття повстання – прийняти закон, який дозволить гральний бізнес на території Криму.</p>	<p><i>Мені видається, що є одна цікава позиція, що робити з Кримом. Нам треба для них прийняти закон Верховною Радою лише один, щоб повернути. Нам треба там дозволити ігорний бізнес, і все. По типу Канади чи Штатів, де місцеві індіанці мають право безоподатковано мати казино. Після чого самі бандити в Криму зроблять те повстання. (Учасник фокус-групи, Львів)</i></p>
<p>Українські спецслужби мають вести диверсійну діяльність на окупованій території і бути готовими застосувати</p>	<p><i>Тобто, наші державні органи, уповноважені на те, мають вести активну диверсійну роботу на цих територіях, не давати їм спокійно жити, спокійно спати. І готувати час, коли вони економічними, міжнародними і, якщо буде потреба, рішучими військовими методами будуть звільнені. Включно з Кубанню. (Учасник фокус-групи, Львів)</i></p>

військову силу	
Держава має скинути з себе соціальні функції по відношенню до населення окупованих територій	<i>Лишитися в тому числі там функцій соціальних, цих подачок. Просто захищати, і все, більше там ніяких функцій держави бути не може. Воєнна функція – єдина функція, яка має реалізуватися на Донбасі. А то пенсії висилають, школи фінансують, ремонти роблять. (Учасник фокус-групи, Львів)</i>
Треба відмінити закон «про особливий статус Донбаса».	<i>Нам треба скасувати цей закон про окремих статус. Він замораторений, він не є скасований. Тому що це на сьогодні є хороший козир для тих всіх, які починають цей статус вносити в нашу Конституцію. (Учасник фокус-групи, Львів)</i>
Транслювати пропаганду на окуповану територію з метою зміни свідомості населення	<i>Тому на сьогодні, як і для ЛНР-ДНР, треба поставити вишки телевізійні, почати транслювати якісний контент, пропагандистський. Щось типу як радіо «Свобода» в радянські часи. І потрошку змінювати через власну жорстку пропаганду свідомість людей. (Учасник фокус-групи, Львів)</i>

Деякі учасники позитивно оцінювали зусилля президента Порошенка, як у дипломатичній, так і у військовій площині, спрямовані на врегулювання конфлікту на Донбасі. Деякі респонденти висловлювалися на користь продовження такої політики, але до запропонованих заходів додавали блокаду окупованих територій.

Це очевидно, що то просто нереалізований до кінця стратегічний намір Москви. Це кусочок від того, що вони хотіли відхопити. Те, що вдалося зупинити ту заразу саме на тому кордоні умовному, який сьогодні є, я вважаю, що це все-таки великий успіх української армії, і української влади в тому числі. І дипломатичним шляхом, і воєнним шляхом – це величезний успіх. І можна скільки завгодно матюкати Порошенка, що в Фейсбуці і в інших соцмережах активно і робиться, але ті дипломатичні зусилля, які були зроблені, ті зусилля з реформування української армії, і знизу, і зверху, певний результат дали. (Учасник фокус-групи, Львів)

Тому є аксіомою, що потрібно укріплювати оборону. Аксіомою є те, що по факту ми неспроможні зараз здійснити швидкий наступ на ці території. Як воювати, то воювати, не бавитися, знову не імітувати війну замість того, щоби воювати. Економічна блокада. Укріплення Збройних Сил. Дипломатичні зусилля, по максимуму нагнітання антиросійських, антимосковських санкцій на світовому рівні. Тобто, підтримування градусу. І діяння в рамках все-таки формальних правил міжнародних. Ми повинні говорити про те, що грубо порушений державний суверенітет України, порушені всі міжнародні зобов'язання Російської Федерації. Вона діє як бандит і відповідно як до бандита до неї повинні ставитися, незважаючи ні на що. (Учасник фокус-групи, Львів)

Деякі учасники висловлювалися критично щодо політики України по відношенню до агресора, вважаючи її недостатньо жорсткою. Той факт, що Україна не розірвала економічні та інші стосунки з Росією учасники вважали причиною, через яку Україна не має права вимагати якихось більш рішучих дій від міжнародної спільноти.

Як ми можемо говорити взагалі про якісь обов'язки міжнародної спільноти перед нашим суспільством, якщо наша влада ніяким чином не показує, що це наш ворог. Ми продовжуємо з ним економічні стосунки, продовжуємо їздити туди. Я маю на увазі Росію. Як ми можемо просити заморозити їхні рахунки, якщо ми цього не робимо? Не купуйте в них щось. Звичайно, я на рівні звичайного споживача не буду купувати їх жуйку, але ж хтось її сюди привозить, хтось же в кожен магазин привозить. В чому проблема? Чому ми хочемо, щоб хтось щось зробив, якщо самі нічого не робимо? (Учасник фокус-групи, Львів)

Роль держави/громадянського суспільства у збереженні різноманіття

Переважна більшість учасників вказували на те, що в Україні відсутній конфлікт на етнічному ґрунті та утиски прав меншин. На думку респондентів навіть український націоналізм базовано на повазі до інших етносів. Деякі скаржилися на утиски прав українців.

Я думаю, тут варто зараз одну річ говорити. Констатувати на тому, що в Україні насправді немає фактів пригнічування етнічних населень, українцями інших націй. І це не зафіксовано ніде, у нас немає конфліктів. Навіть на побутових – це дуже дрібні конфлікти. У нас немає бази для розростання етнічних проблем. (Учасник фокус-групи, Львів)

Навіть ті питання, які є гострими в наших сусідів, наприклад, ромське питання у нас не є настільки гострим, як на території Східної Європи. І менталітет наших людей не є схильним до міжетнічних конфліктів. (Учасник фокус-групи, Львів)

Повага до інших народів, до їхнього права на існування є засадничим ідеологічним постулатом українського націоналізму. Якщо почитати того самого Бандеру, який все-таки був політичним практиком, а не ідеологом, навіть в нього дуже багато на ту тему можна знайти. Ясно, що не може поважати свою націю той, свій етнос той, хто не поважає інших етносів. Це є аксіома. Тому вільний розвиток. (Учасник фокус-групи, Львів)

Україна ніколи не затискала прав. Всі національні меншини мали достатньо прав в Україні. Була проблема права українців. (Учасник фокус-групи, Львів)

Втручання корумпованого чиновництва та використання політиками етнічного чинника у своїх політичних кампаніях називалися серед штучних способів підігрівання конфлікту. Учасники вважали, що таку практику треба заборонити, і ситуація сама собою владнається.

Чиновник щоб не ліз туди своїми брудними, як правило, лапами корумпованими. І воно все своїм шляхом владнається. Тут у нас немає причин внутрішніх для міжетнічних конфліктів на території України. (Учасник фокус-групи, Львів)

Якби воно не підігрівалося штучно ззовні і не загострювалося внутрішніми проблемами об'єктивними, які є в Україні, то ми могли би бути зразком в тому числі і для Європи в плані міжетнічному. А зберігати – так, підтримувати треба, звичайно. Людям не заважати розвиватися. Наприклад, розвивати етнічну культуру – для всіх це цікаво, не тільки для самих представників тих етносів. (Учасник фокус-групи, Львів)

Заборонити депутатам і партіям перед виборами маніпулювати тим питанням. То є найбільша проблема на сьогодні. Тільки перед вибори – штучно нагнітається. (Учасник фокус-групи, Львів)

Я погоджуюся, заборонити політикам торкатися цієї теми. (Учасник фокус-групи, Львів)

Деякі учасники зазначали, що злочини на расовому ґрунті трапляються. У таких випадках їх не треба замовчувати, має бути публічний осуд.

Ви знаєте того самого лікаря, зарізаного арабом. Де було чітко визначено як хуліганство, хоча це був расистський злочин. Питання замовчування цих фактів – цей тиск тільки підвищується. Це має бути публічний осуд. Якщо є публічний осуд в цьому, всі це знають, і любий чиновник буде знати, що якщо він цю річ зробить і буде за це покараний публічно, він тоді буде боятися. (Учасник фокус-групи, Львів)

Економічний добробут та умови для вільного розвитку всіх національностей учасники вважали найкращим шляхом до збереження різноманітності.

Колись, здається, Чорновіл, що найкраще буде тоді, коли будь-кому, хто проживає на території українській, чи це буде поляк, чи це буде татарин, чи це буде хтось інший, буде краще, ніж на рідній землі. Він зможе самостійно розвиватися, якщо він буде мати за що їсти. В першу чергу економіка, а потім все інше. (Учасник фокус-групи, Львів)